

KIRGIZİSTAN'DA KARA İYELER VE DEVLERLE İLGİLİ İNANIŞLAR: KIRGIZ-TÜRK DESTANLARINDAN ÖRNEKLERLE*

Bellefs About Demonologic Creatures (Sprits of Underworld) and Giants In Kyrgyzstan: With Examples from Kyrgyz-Turkish Epics

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ**
Dr. Öğr. Üyesi Şule GÜMÜŞ***

ÖZ

İnsanın kendisi, çevresi, hayat ve evrenle ilgili algıları; kültür unsurları, gelenek ve görenekleri, inançları vs. çeşitli yollarla ifade edilir. Gördüğü varlıklarla, görmediği fakat varlığına inandığı varlıklar arasında ilişki kuran insanoğlu, tarihin en eski dönemlerinden beri bu varlıklarla ilgili çeşitli kabul ve davranışlar sergiler, olumlu ve/veya olumsuz anlamlar yükleyerek simgeleştirdikleri unsurlarla çeşitli inanç kalıpları oluşturur. Bu inanç kalıpları insanların kişilik özelliklerinin bir parçası hâline dönüştüğü gibi, toplum tarafından benimsenip yaygınlaştıkça toplumun kimliğini oluşturan unsurlar arasında da yer almaya başlar. Türk boylarının mitolojik evren tasarımında üç boyutlu bir yapı söz konusudur ve evrenin her katmanı ruhlarla doludur. Yüce mavi gökte iyi ruhlar bulunurken, yerin altında Erlik'in hükümrânlığında bulunan kötü ruhlar yaşar. Gökyüzü ve yeraltı ruhları yeryüzünü etkiler. Kutsal gökte hüküm süren ışıklı ruhlar Ülgen'in buyruğu ile insanlığa iyilikler, güzellikler, bolluk ve bereket getirirler. Yeraltındaki kara iyeler bela, kıtlık ve ölümlere neden olurlar. Diğer Türk boylarının mitolojik dünya tasavvurunda olduğu gibi Kırgız Türklerinin mitolojik inanç dünyasında da insanların hayatını olumsuz yönde etkileyen, kötülük ve belalara sebep olan kötü ruhlar/kara iyeler yer almaktadır. Kırgız Türkleri; insanların ve hayvanların hastalığını/ölümünü, yaşanan talihsizlikleri, bereketsizlik ve kıtlığı kötü ruhların olumsuz etkisine bağlamışlardır. Destan türünün bir özelliği olarak toplumun ortak düşünce sistemlerini, felsefelerini, sosyolojik değerlendirmelerini yansıtan Kırgız Türklerinin destanlarında da toplumun inanç dünyasından izler bulmak mümkündür. Genelde Türk boylarının, özelde Kırgız Türklerinin ortak kültür mirası olan bu inanç unsurları dijital kültür ortamlarının yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan sanal ortamlarda yaşatıldıkça daha geniş kitlelere ulaşma olanağı bulacaktır. Sözlü kültür ürünlerinden ve halk inançlarından yararlanarak çağdaş ürünler ortaya koyan ve bu ürünleri dünyaya pazarlayan Batılı ülkeler küresel kültür oluşturma yarışında öne çıkmaya başlamıştır. Sözelimi çizgi filmlerde, bilgisayar oyunlarında ve korku filmlerinde kurgulanan fantastik kahramanların genellikle Batı kültüründen uyarlama olduğu görülmektedir. Oysa Türk boylarının kültürel bakiyesinde bu tür karakterleri oluşturacak pek çok kaynak mevcuttur. Bu kaynakların tespit edilip yeni nesillerin sosyokültürel ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde senaristler ve oyun tasarımcıları gibi sanatçılar tarafından yeniden işlenerek çağdaş anlatı ortamlarında yaşatılması sağlanmalıdır. Bu sayede kültürel belleğin özüne ait unsurlarla beslenmesi ve atalardan kalan somut olmayan kültürel miras ürünlerinin yeni kültür ortamlarına uyarlanarak aktarımı sağlanacaktır. Bu tür çalışmalar UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras politikalarına da uygundur. Bu çalışmada Kırgız Türklerinin "kence epos" olarak adlandırılan destanlarında yer alan "kara iyeler" ve "devler" in sembolik anlamlarının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu motiflerin bölge kültürüne ve küresel kültüre kazandırılması da makalenin amaçları arasındadır.

Anahtar Kelimeler

Kırgız Türkleri, destanlar, mitoloji, kara iyeler, halk inançları, dijital kültür ortamları.

ABSTRACT

Perceptions of man about himself, his environment, life, and the universe are expressed through various ways such as cultural elements, customs and traditions, and beliefs. People who establish a relationship between the beings they see and they do not see but believe in their existence have exhibited various acceptances and behaviors about these beings since ancient times and have formed several belief patterns with the elements they symbolize by attributing positive or/and negative properties. As these belief patterns become a

* Geliş tarihi: 16 Kasım 2020 - Kabul tarihi: 16 Mart 2022

Durbilmez, Bayram; Gümüş, Şule. "Kırgızistan'da Kara İyeler ve Devlerle İlgili İnanışlar: Kırgız-Türk Destanlarından Örneklerle" *Millî Folklor* 133 (Bahar 2022): 58-70

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Nevşehir/Türkiye, bayramdurbilmez@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6682-8455.

*** Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, Sivas/Türkiye, suleazer45@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7028-6292.

part of man's personality traits, they become one of the elements that form the identity of society as they are adopted and spread by society. There is a three-dimensional structure in the mythological universe design of Turkish tribes, and every layer of the universe is full of spirits. While *ülgen* (luminous) spirits prevail in the holy blue sky, the evil spirits under *Erlık's* command live underground. The spirits of these two realms have an impact on the earth. While the luminous spirits prevailing in the sky bring goodness, beauty, and abundance to human beings with the order of *Ülgen*, the evil spirits living underground cause trouble, famine, and death. As in the mythological world concept of other Turkish tribes, there are evil spirits / black possessors who negatively affect people's lives and cause evil and troubles in the mythological world concept of the Kyrgyz Turks. The Kyrgyz Turks attributed the illness and death of people and animals, misfortune, infertility, and famine to the negative effects of evil spirits. In epics of the Kyrgyz Turks, which reflect the common thought systems, philosophies, and sociological evaluations of society as an epic genre, it is possible to find certain traces of the belief concept of the Kyrgyz Turks. As long as these belief elements, the common cultural heritage of the Turkish tribes in general and the Kyrgyz Turks in particular, are kept alive in the virtual environments that have emerged with the spread of digital culture environments, they will have the opportunity to reach larger masses. Western countries, which produce contemporary products by using oral culture and folk beliefs and market these products to the world, have started to come to the fore in the race to create a global culture. For example, it is seen that the fantastic heroes created in cartoons, computer games, and horror films are generally adaptations from Western culture. However, there are many sources that can create such characters in the cultural heritage of Turkish tribes. These sources should be identified and re-processed by artists such as scriptwriters and game designers to meet the socio-cultural needs of the new generations, and they should be kept alive in contemporary narrative environments (digital culture environments). Therefore, it will be ensured that the cultural memory is fed with the essential elements and the intangible cultural heritage products left from the ancestors will be adapted to new cultural environments. Such studies are also compatible with UNESCO's Intangible Cultural Heritage policies. This study aims to determine the symbolic meanings of "black possessors" in the epics of the Kyrgyz Turks called "kence epos" (short epic), and to compare them with common/similar motifs found in the belief concept and oral literature of other Turkish tribes. Bringing these motifs to regional and global culture is among the aims of the article.

Keywords

The Kyrgyz Turks, epics, mythology, spirits of underworld/ black possessors, folk beliefs, digital culture environments.

Giriş

İçinde bulunduğu evreni anlama ve anlamlandırma çabasındaki insanlar, doğa olayları karşısında merak, şaşkınlık, saygı ve korku duyguları yaşamışlardır. Bu olayları mistik güçlere bağlayan ilk insanlar iyi ve kötü ruhların varlığına inanmaya başlamışlardır (Yıldız 2008: 85). Türk boylarının mitolojik inanç dünyasında da evren ruhlarla doludur. Gökyüzündeki *Ülgen* (ışıklı)/iyi ruhlar ile yeraltındaki kara/kötü ruhların yeryüzünü de etkilediklerine inanılır. Tanrı *Ülgen'e* bağlı gökyüzü ruhlarının yeryüzündeki insanlara iyilik, bolluk ve bereket getirdikleri düşünülür. *Erlık'e* bağlı yeraltı ruhları ise kötülük, bela, kıtlık ve felaketlerin kaynağı olarak kabul edilir.¹ Bu yeraltı dünyasına Kırgız Türkleri "adam kayra çıkısız or (kişinin geri çıkamayacağı yer)" demektedir. Deprem, sel, yıldırım düşmesi, salgın hastalıklar gibi olumsuzluklar Tanrı'nın gazabına veya kara iyelerin azabına bağlanır. Kıtlık, hastalık hatta ölüm getiren kara iyeler toplum tasavvurunda bütün kötülükleri üzerinde toplayan olağanüstü güçlü ve zalim varlıklardır. Tanrı'nın cezalandırması sonucunda yeraltına sürüldüğü düşünülen doğaüstü bu varlıklar sihirli güçlere sahiptir. Kötülüklerden kurtulmak için *Erlık* ve ona bağlı kara iyelere (körmöslere) kanlı/kansız (saçı) kurbanlar sunulur. Türk boylarının kitabı dinleri kabulünden sonra bu varlıklar "şeytan, cin" gibi adlarla anılsalar da halk arasında eski inanışlara bağlı adlandırmalar hâlen devam etmektedir (Ozan 2015: 42).

Kara iyeler ve devlerle ilgili mitolojik inanışlar sözlü anlatılara da yansımıştır. Söz gelimi Kırgız-Türk destanlarında kahramanın mücadele ettiği düşmanlar arasında pek

çok kara iye ve dev vardır. Kahramanın erginlenme aşamasında eşik atlaması bu kara iyeleri yenmesi ile gerçekleşmektedir. Kahramanın kara iye ve devlerle mücadelesi, destanın ana yapısını oluşturan simgeli anlatımlar arasında yer almaktadır.

Makalede, kara iyeler ve devlerle ilgili mitolojik kökenli halk inanışlarının Kırgız Türklerinin destanlarına yansımaları örneklerle ortaya konacak, bunların destanlardaki sembolik anlamları ve görevleri belirlenmeye çalışılacaktır. Somut Olmayan Kültürel Miras (Oğuz 2018) kapsamında yer alan bu inanışların tespiti ve tahlili diğer Türk boylarının inanç dünyasındaki ortaklığın/benzerliğin ortaya konulmasını sağlayacak çalışmalara da kaynaklık edecektir. Ayrıca mitik dönemde ortaya çıkan ve korku mitine bağlı olarak varlık kazanan kara iye ve devlerle ilgili inanışların çağdaş kültürde hangi görünümle yer alabileceğinden de kısaca söz edilecektir. Değerlendirme Kırgız Türklerinin “kence epos” olarak adlandırılan anlatılarından seçilen örneklerle sınırlandırılmıştır.

1. Kara İyeler

1.1. Cezkempir

Türk mitolojisinde “al ruhu” etrafında şekillenen ve insanların hayatlarına olumsuz etkilerinin olduğuna inanılan dişil kara iyelerden biri, yaşlı kocakarı olarak tasavvur edilen varlıktır. Kırgız Türklerinin sözlü kültüründe; tırnakları ve burnu bakırdan olan yaşlı kadın şeklinde düşünülen bu kötü niyetli yaratığa “Cezkempir/Cezkol/Cezbura/Ceztırmak/Ceztumsuk/Celmogus” adları verilir (Yudahin 1998: 206, Orozobayev 2014: 61). Ayrıca “Mıstan Kempir” adıyla anılan bir demonik varlık bulunmaktadır. Bu varlık da Cezkempir’e benzer. Yaşlı ve çirkin bir yaratık olan Mıstan Kempir, insanların kanını topuğundan emip onları yer altı dünyasının hizmetçisi yapar. Bu iki varlık Kırgız Türklerinin sözlü anlatılarında çoğu zaman birbirinin yerine kullanılır (Beydili 2005: 372, Bayat 2007: 320).

Cezkempir/Ceztırmak/Celmogus’un ormanlarda veya dağlık bölgelerde yaşadığına inanılmaktadır. Bu inanışın kaynağı koruyucu av ruhunun avcılık kültürü sonrası dönemde demonik boyuta taşınmasıyla ilgilidir. Onun yedi gün boyunca orta dünyayı, yedi gün de yer altı dünyasını dolaştığına inanılmaktadır (Orozobayev 2014: 61). O, çok hızlı hareket edebilen, insan kılığına girebilen, sihirli bir varlıktır. Onun insanlar gibi giyinip hayvancılıkla geçimini sağladığına inanılır (Beydili 2005: 279). İnsanlardan gizlemeye çalıştığı bakır tırnakları ve burnu vardır, ayakları ise keçi ayağını andırmaktadır. O, kurbanlarını tırnaklarıyla parçalayarak öldürür (Beydili 2005: 154, Bayat 2007: 321). Yedi boynuzlu Cezkempir, gücünü boynuzlarından alan korkunç bir varlık olarak betimlenir. Bazı anlatılarda boynuzların yerini ateş gibi sürekli renk değiştiren yedi renkli korkunç saçları alır (Beydili 2005: 277, İnayet 2010: 53). Tüm bu özellikleriyle o, ateş kültü ve Albastı inanışlarıyla da ilişkilendirilebilir.

“Boston”, “Er Töştük”, “Coodarbeşim”, “Er Koşoy” gibi Kırgız-Türk destanlarında da bu demonik varlığa rastlanır.² Cezkempir, Boston destanında olay örgüsünün yönünü değiştirecek etkin bir güce sahiptir. Yer yarığının üzerinde oturup bu yarığı iğne ile diken cadı kadın; Boston’un karşısına çıkar; Boston’un atı Karaboz, Boston’u uyarır ve Cezkempir’e karşı dikkatli olmasını söyler. Çünkü Cezkempir, güçlü atına binmiş ve onu beklemektedir (Akmataliyev vd. 2009: 247). Boston onu takip edip aniden yer altına düşer. Bu olay destan kahramanının yer altındaki mücadelesinin başlangıç noktası olur. Cezkempir’in görüntüsü destanda ayrıntılı olarak betimlenir: Onun yedi başı vardır. Saçları renk değiştirerek kararmakta, gövermekte, ağarmaktadır. Yedi bölük başında, yedi türlü saçı vardır.³ Süratli koşmaktadır. Tırnakları bakırdandır (Akmataliyev vd. 2009: 247). Cezkempir, yer yarıklarını kullanarak yeraltına inenlerin oğullarına zarar

vermelerini önlemek için yeryüzüne çıkar. Düşmana karşı mücadele verir, düşmanı kendisi yenemezse oğullarına haber verir. İki oğlu yeryüzünde, abı hayat suyunun başında; beş oğlu yer altında yaşar (Akmataliyev vd. 2009: 247). Cezkempir'in yer altındaki kötü huylu devlerin annesi olması, al ruhu ekseninde kurgulanan bu mitolojik varlığın bütün kötülüklerin kaynağı olmasını simgeler niteliktedir.

Celmogus, Er Töştük destanında ise İleman'ın karşısında suyun içindeki ciğer şeklinde çıkar. Atları ondan korkup su içmeyince İleman, bir sırk yardımcılarıcağeri sudan almaya çalışır. Sırıği ciğere batırdığı anda Celmogus sıırıği tutup İleman'ın göğsüne oturur. Can derdine düşen İleman, Celmogus'a çok şey vaat etse de onu ikna edemeyince küçük oğlunun canını vaat eder. O zaman Celmogus onu bırakır (İliç 2002: 54).

Aynı Celmogus, Er Töştük'ün karşısına bir kocakarı şeklinde çıkar. Er Töştük, canının gizli olduğu kara demir eğeyi almak için çolak kavağa gittiğinde kavak dibinde oturan kocakarıyı görür.⁴ Sezgisi güçlü olan Çalkuyruk at, kocakarının Celmogus olduğunu sezip onu yenmenin kolayını Töştük'e söyler. Töştük, atın söylediklerini yaparak canının gizli olduğu eğeyi alır ancak Celmogus'u elinden geçirir. Töştük, Celmogus'u takip ederek yer altına düşer (İliç 2002: 64). Boston destanında olduğu gibi Er Töştük destanında da Celmogus, olay örgüsünü yönlendirmiştir. Her iki destanda da kahramanın erginlenme yolculuğuna çıkışı Celmogus ile mücadele ederek başlar.

Coodarbeşim destanında, Coodar'ın annesi Kenceke, yolculuğa çıkacak olan oğlunu tek gözlü, bakır burunlu, kan içici Celmogus'a hakkında bilgi verip onu uyarır (Alimova 2017: 87). Yola çıkan Coodar, annesinin bahsettiği Celmogus ile karşılaşır. Heybetli bir dağın yarısı kadar olan Celmoguz, çok korkunç görünümüdür. Bütün dünyayı yutacakmış gibi geniş bir ağız ve alnının üstünde bulunan tek gözü vardır (Alimova 2017: 99). Coodar tek başına giderken birden karşısına çıkan yamuk burunlu, tek gözlü, kolsuz kanatsız ve insaninki gibi ayakları olan Celmogus ona saldırır (Alimova 2017: 100). Coodar, atı Kılkara'nın da yardım etmesiyle bu korkunç yaratığı öldürür. Bu zafer Coodar'ın ilk başarısıdır. Destanda bu başarı, Coodar'ın bundan sonra yapacağı karşılaşmalara hazırlık ve erginlenme yolunda ilk eşik olarak yer alır.

Er Koşoy destanında Celmogus/Ceztümşük destan kahramanı olarak yer almasa da adı geçer. Destanda Çatır-Köl'den bahsedilirken burada yaşadığına inanılan olağanüstü varlıklardan biri olan Ceztümşük'tan da söz edilir: "Adamdın esin çağargan/ Albarstı menen şeytani/ Ot üylöp çağargan/ Cez tümşüğün aytalı" (Tekalan 2002: 22).

Yer altına bağlı olan Celmogus/Cezkempir/Ceztümşük/Ceztirmak Kırgız Türklerinin küçük destanlarında kahramanların düşmanı olarak yer alan mitolojik bir varlıktır. Al ruhu ekseninde kötücül bir varlık olarak tasarlanan Celmogus başlangıç dönemlerinden kalan anaerkil yapının, ataerkil bir toplumun düşünce dünyasında olumsuzlanması olarak değerlendirilebilir.

1.2. Albarstı

Kırgız Türklerinde "Albarstı" adı verilen demonik varlık, Türkiye Türkleri arasında "Al"/"Al Karısı"/"Al Anası"/ "Albastı" adlarıyla bilinir (Şimşek 2017: 99-115). Bu yaratığa Azerbaycan Türklerinde "Alarvadı"/"Halarvadı"/ "Halanası"; Karakalpak, Kumuk ve Nogay Türklerinde "Albaslı"; Uygur Türklerinde "Alvasti"; Karaçay-Balkar Türklerinde "Almastı"; Tuva ve Altay Türklerinde "Albıs"/"Albız"; Tofa Türklerinde "Albin"/"Ablın"; Çuvaş Türklerinde "Alpas"/"Alpasta"; Kırgız Türklerinde ise "Albarstı" adları verilir (Beydili 2005: 34, Bayat 2007: 324).

Kara iyelerden Albastı, inanişâ göre; dağınık ve dalgalı saçlı, çökük avurtlu, çirkin görünümlü, uzun boylu bir kadındır. Kırgız Türkleri Albastı'yı ince ve uzun, sarı benizli, memeleri sallanan bir kız şeklinde tasavvur eder. O, ateş yakarak saçlarını dağıtıp

oturur (Polat 2008: 92). Genellikle uzun kırmızı veya siyah elbise giyer. Albastı'nın saçları yedi renklidir (Elçin 1997: 516). Kırgız Türklerine sarı ve kara olmak üzere iki tür Albastı vardır.⁵ Sarı Albastı'lar mollaların okumasıyla kovulabilmektedir. Kara Albastı'ları ise sadece bahşılar ve ocaklı kişiler kovabilirler (Akmataliyev 2001: 135, Beydili 2005: 38). Ağırbaşlı ve iyi niyetli bir yaratık olan Kara Albastı, herkesin gözüne gözükmez. Onu gören kişi, ona iyi davranırsa zarar vermez. Ömür boyunca o kişiyi korur ve ona hizmet eder. Kötü niyetli bir varlık olan Sarı Albastı ise yalancı ve aldatıcıdır. O, dağmık saçlı, kısa boylu bir kadın şeklindedir (Orozobayev 2014: 60). Altay-Sayan kamlık inancında albastı çoğunlukla keçi suretinde görülür. Kazak ve Kırgız Türkleri de bu kötü ruhun kadın şeklinin yanı sıra keçi veya tilki şeklinde de görüldüğüne inanırlar.

Albastı; loğusalık dönemindeki kadınlara, yeni doğan bebeklere, ahırdaki atlara ve onların yavrularına musallat olup zarar vermektedir. Doğum anında annenin veya bebeğinin ciğerini alıp suya atarsa annenin ve bebeğin öleceğine inanılır. Doğum zorlu geçerse Albastı'nın hamile kadına eziyet ettiğine inanılır (Beydili 2005: 35, Bayat 2007: 327). Albastı sadece insanlara değil ahırda bulunan atlara da musallat olmaktadır. Atlara sabaha kadar binip onları yormaktadır. Kısrakların yevelerini, kendi saçı gibi dağıtıp sonra örmektedir. Bunun önüne geçmek için kısrakların yevelerine gök boncuk ve çelik halkalar takılır (Elçin 1997: 517).

Albastı, şekil değiştirerek farklı nesnelere dönüşebilmektedir. Hatta loğusa kadının ve yeni doğmuş bebeğin yemeğine kıl şekline bürünerek girebilmektedir (Boratav 2012: 32, Bayat 2007: 230). Albastı'dan kurtulmak için doğum sırasında evde demir eşyalar veya erkek elbiseleri bulundurulur. Demir yoksa bir demircinin mendili veya şapkası da onu korkutmak için kullanılabilir. Bunun yanı sıra al/kırmızı renkli kıyafet giymek de Albastı'ya karşı bir çözümdür. Ondan korunmak için siyah boncuklu bileklik takmak da etkili olmaktadır (Beydili 2005: 35, Bayat 2007: 324). Kırgız Türkleri Albastı'dan kurtulmaya önlem olarak doğum sırasında evde kartal veya at olmasının; tüfek, bıçak vb. demir nesnelere loğusa kadının yanına koymanın etkili olacağını düşünürler (Dıykanbayeva 1999: 103, Polat 2008: 93).

Albastı'nın ıssız dağlarda, ormanın derinliklerinde, su kaynaklarında, terk edilmiş evlerde ve çöplüklerde yaşadığına inanılmaktadır. Bir yer altı ruhu olan Albastı'nın loğusa kadından veya yeni doğmuş bebekten çaldığı ciğeri suya atması, kaçmak için suya girip kaybolması onun su kökenli bir kötü ruh olduğunu düşündürmektedir. (Beydili 2005: 37, Bayat 2007: 327)

“Cinlerin anası” olarak düşünülen Albastı, yakasına iğne takılıp yakalandığı takdirde yakalayan kişiye hizmet etmektedir. Onu yakalayan kişinin de kuuguncu (ocaklı) olacağına inanılmaktadır. Yakalanan Albastı kendisine verilen görevleri ters yapmaktadır. Bilindiği üzere ters motifi ölüm ve öte dünyaya dair inanışlarla bağlantılıdır. Albastı'nın işleri ters yapması da onun ölümler diyarı olan yer altıyla bağlantısını ortaya koyar (Beydili 2005: 37, Bayat 2007: 331). Albastı'yı yakalamak için demir olan iğne kullanılabileceği gibi en sevdiği iş olan at kuyruğu örme esnasında da onu yakalamak mümkündür. Bunun yanında geceleyin ahırdaki atlara binip onları yoran Albastı, atın sırtına zift dökülerek de yakalanabilir (Boratav 2012: 33, Beydili 2005: 34). Albastı, karşılaştığı kişinin üzerine dizlerine kadar sarkan memelerini atabilirse onu öldürür. Bunu başaramazsa o kişiye hizmetçi olacağına inanılır (Akmataliyev 2001: 136).

Kırgız-Türk inanışlarına göre Albastı, lohusa kadınlara, çocuklara ve hayvanlara zarar vermenin yanı sıra insan uyuduğu zaman onu rahatsız eder.⁶ Eğer insan uykuda üzerine çok ağır birinin bastığını hissederse ve kıpırdamazsa bu durum “Albarstı

basuu” (Albastı’nın basması) olarak değerlendirilir (Dıykanbayeva 1999: 103). Albastı Kırgız-Türk inanç dünyasında ev iyesi ile ilişkilendirilmektedir.⁷ Türk boylarının inanç dünyasında Albastı, yer altına mensup kötü bir ruhtur, su ve ateş kültleriyle ilişkilidir.

“Cañıl Mirza”, “Eşimkul menen Zuura”, “Er Koşoy”, “Narıkbay” gibi Kırgız-Türk destanlarında Albastı inancına rastlanmaktadır. Cañıl Mirza destanında Albastı’nın kendisi yer almaz fakat adının geçmesi bu demonik varlıkla ilgili inancın yansımalarıdır. Cañıl, Sarbagış boyuna esir düştüğünde yaşlı Kalmatay ile evlendirilir, çocuğu iki yaşına geldiği zaman bir fırsatını bulup kaçar. Cañıl kaçarken çocuğunu da almak zorunda kalır. Obaya yaklaştığında kucağında çocukla dönmeye utanır. Aklına bir fikir gelir. Çocuğu, amcasının çayırdaki otlayan gök öküzünün yanına çırılçıplak soyup bırakır. Çocuğu olmayan amcasının, Perişte/Kayıp tarafından armağan gönderildiğini zannederek çocuğa sahip çıkacağına inanır. Amcası öküzün yanında çırılçıplak duran çocuğu görünce onun albastı olmasından şüphelenerek korkar. Ancak çocuğun erkek olduğunu görüp rahatlar ve onun kendisine Kayıp tarafından gönderildiğine inanır (Caynakova 2004: 120). Burada dişi çocuğun Albastı zannedilmesi, bu demonik varlığın dişi olarak algılandığını açıkça ortaya koymaktadır.

“Eşimkul menen Zuura” destanında da Albastı doğrudan yer almaz, benzetme unsuru olarak kullanılır. Destanda Er Kökül, kendisini ikna etmeye çalışan Aruuke ve kırk kızına “albarstılar” der. Albarstı, insanlara zarar veren, kişiyi sıkıştırıp bunaltan dişi bir kötü ruhtur. Er Kökül, kırk kızıyla karşısına gelen ve kendisini sıkıştıran Aruuke’yi albarstıya benzeterek bu inanca işaret eder (Çelebi 2007: 268).

Er Koşoy destanında Çatır-Köl adlı yerin betimlemesi yapılırken buradaki doğal güzelliklerin yanında burada yaşadığına inanılan olağanüstü varlıklardan da bahsedilmektedir. Bunlardan birisi de *Albarstı*’dır. Destanda Albarstı şeytan soyundan bir yaratık olarak görülmekte ve şeytan ile birlikte anılmaktadır (Tekalan 2002: 22).

Narıkbay destanında Albastı gücü itibarıyla bir benzetme unsuru olarak kullanılır. Babasının intikamını almak isteyen Narıkbay oğlu Çoro, Aalı Bey ile savaşır. İki alp karşı karşıya geldiklerinde zorlu bir mücadele başlar. Bu mücadelede Çoro yiğitlik ve cesaretiyle övülür. Düşmanı Aalı Bey de çok güçlü birisidir. Anlatıcı “*Al da ösünçö albarstı.*” (Akmataliyev vd. 2002: 59) diyerek onu Albastı’ya benzetir.

1.3. Kötü Huylu Peri Kızı Bektoro

Kırgız-Türk destanlarında peri kızları genellikle olumlu karakterler şeklinde kurgulanmışlardır. Sadece Er Töştük destanında peri kızı Bektoro, kötücül bir varlık olarak yer alır. Halk inanışlarında periler, cin soyundan gelmektedir ve bu sebeple cinler gibi iyi ve kötü huylu olabilmektedir. Er Töştük destanında kötü karakter olarak yer alan Bektoro yer altı dünyasına bağlı bir peri kızıdır. Bektoro, olağanüstü sihirli güçlere sahiptir. Daha Töştük dünyaya gelmeden ona gönül verir ve onu Kuday’dan ister. Töştük delikanlılık çağına geldiğinde bir perçeminden bit, bir perçeminden sirke akan pis bir kara kız olarak Töştük’ün karşısına çıkar (İliç 2002: 35).

Töştük, Bektoro’nun çadırında konuk olur. Töştük, kötü görümlü Bektoro’dan iğrense de aç ve yorgun olduğu için geceyi onun çadırında geçirir. Töştük, gece yarısı uyandığında pis çadırın tertemiz olduğunu ve her yerin altın gümüş olduğunu görür. Bektoro’ya baktığında ise yüzü ay gibi parlayan bir kızın uyuduğunu görür (İliç 2002: 37).

Ertöştük, Bektoro’nun bu güzelliğine âşık olur ve ona dokunmak ister. Uyuyan Bektoro’nun gömleğinin on iki düğmesini çözüp dokunacağı sırada Bektoro uyanır. Töştük’e sünnetsiz olduğu için haram yerlerinin bulunduğunu bu yüzden kendisine dokunmamasını söyler. Bunu duyan Töştük kırılarak Bektoro’yu terk eder. Sevdiğini

küstüren Bektoro, altın saplı gümüş telli kopuzunu çalarak kendisini Kuday'dan istediğini ancak şimdi sevdiğinden ayrıлып üzüldüğünü, bu dünyada elde edemediği Töştük'ü ahrette alacağını söyler (İliç 2002: 39).

Bektoro, doğaya hükmetme gücüne de sahiptir. Destanda açıkça söylenmese de peri kızının yadacılık maharetine sahip olduğu anlaşılır. İleman dokuz oğluna kız bulmak için yola çıktığında Bektoro ile karşılaşır. Bektoro, ona da pis bir kara kız olarak görünerek onu çadırına davet eder. Kızdan öğrenen İleman, daveti kabul etmeyerek yoluna devam eder. Bunun üzerine Bektoro, her yere sis yayar. Yoğun sisten önünü göremeyen İleman, çaresiz Bektoro'un çadırına döner (İliç 2002 42).

Bektoro, olağanüstü güçlere sahip olmakla birlikte güçlü bir sezgiye sahiptir. O, geçmişte olanı ve gelecekte olacağı bilir. İleman, oğullarına kız aramak için yola çıkarırken Töştük, babasına bir mendil vererek onu Bektoro'ya vermesini söyler. Bektoro'nun pis bir kara kız olduğunu gören İleman, Töştük'ün mendilini kıza vermez. Bektoro ise "Töştüktün bergem belegin/Menden kaday çayırdın?" (İliç 2002 42) diyerek Töştük'ün gönderdiği mendili sorup olanlardan haberi olduğunu gösterir. Ayrıca Bektoro, "Biz cer altına tüşköndöy Kencem/ Ceti kıs bolup cürgöndöy Kencem/ Kırım kandın Ak Çenem Kencem/ Ogolo bizce barbi eken Kencem" (İliç 2002 51) diyerek Töştük'ün ileride yer altındaki Ak Çenem ile evleneceğini de haber verir.

Destanda Töştük'e aşık olan Bektoro ile onunla evlenen Kenceke'nin mücadelesi de yer almaktadır. Bektoro, Kenceke'ye bu dünyada olmasa da öbür dünyada Töştük'ün kendisinin olacağını söyler. Baba evinden çeyizi ile yola çıkan Kenceke'ye yol boyunca musallat olan Bektoro onu zehirlemeye çalışır ama Kenceke akıllı birisi olduğu için bunu başaramaz (İliç 2002 48).

Yer altında yaşamakta olan Bektoro'nun yedi kardeşi vardır. Kenceke'ye meydan okuyan Bektoro, kendisinin ve yedi kız kardeşinin yer altındaki Kırım Han'ın kızı olan ve ileride Töştük ile evlenecek olan Ak Çenem'den üstün olduğunu söyler (İliç 2002 51).

Bektoro, destanın başında iyi huylu bir karakter olarak yer alsa da ilerleyen kısımlarda Kenceke'nin mücadele ettiği olumsuz bir kahramana dönüşür. Türk boyları arasında peri kızlarının genelde iyi huylu varlıklar olduğuna ancak kızdırıldığında zarar verebileceklerine inanılmaktadır. Er Töştük destanında Kenceke, peri kızı Bektoro'nun aşık olduğu Töştük'le evlenip onu kızdırmıştır. Böylece Bektoro destanda kara iyeye dönüşmüştür.

2. Devler

Pek çok milletin ve Türk boylarının mitolojik inanç dünyasında ve sözlü anlatılarında oldukça zengin, çeşitli dev kurgulamaları yer almaktadır. Olağanüstü güçlere sahip olan bu varlıklar, çoğunlukla demonik varlık olarak kurgulansa bile bazı sözlü anlatılarda iyi huylu devlere de rastlanmaktadır. Özellikle dev anaları, arkalarına doğru attıkları göğüslerinden süt emen ve böylece sutoğul olan destan kahramanının yardımcısıdır. Burada konuya uygun olarak, kahramanın düşmanı konumundaki kötü huylu devlerden bahsedilecektir. Naciye Yıldız'a göre "Kötü huylu devler genelde insanlara ve insanların kurtarıcısı durumunda olan destan kahramanına kötülük etmeyi düşünen, kötülük eden hatta onları yiye tiplerdir" (2010: 41).

Destan kahramanından "yetmiş kat" daha uzun ve iri olan, çirkin görünüşlü ve olağanüstü özelliklere sahip bulunan bu varlıklar sihir yapabilme gücüne de sahiptir. Kötülükleri üzerlerinde toplayan devlerin esasen insanoğlunun hayatını tehdit eden ahlaki, fiziki ve metafizik güçleri temsil ettiği söylenebilir. Devler geldiği zaman "tabiatta meydana gelen kaosu doğa mitolojistlerinin bakış açısıyla; insanoğlunun sebebini bil-

mediği gök gürlmesi, yıldırım düşmesi, şimşek çakması, zelzele gibi felaketlerin ve üstesinden gelemediği zorlu, yırtıcı hayvanların aksi hatta karşısında aciz kalınan düşman kuvvetlerinin destana yansması olarak” düşünülebilir (Yıldız 2010: 46). Ayrıca bu devler düşman toplulukların yöneticilerini veya halka kötülük yapan kişileri ifade eden bir alegorik anlatım unsuru da olabilir.

Toplumun kötülük algısının vücut bulmuş hâli olan devlerin destan içerisindeki rolü, destan kahramanının erginlenmesini sağlamak, gücünü ve yetkinliğini ön plana çıkarmaktır. Devleri yenen kahraman erginlenme sürecini tamamlayıp gücünü ispatlamış, kendisini içinde bulunduğu topluma kabul ettirmiş olur. Kırgız-Türk destanlarında da kahramanlar devlerle mücadele ederek içinden çıktıkları topluma yetkinliklerini ispatlamaktadır. “Boston”, “Er Töştük”, “Coodarbeşim”, “Eşimkul menen Zuura, Munduk ve Zarlık, Baktı Bolot” destanlarında yer altına ve yer üstüne mensup olan devler karşı güç olarak yer almaktadır. Devler, destanlarda daha çok eril olarak kurgulanmaktadır ve doğaya hükmetme gücüne sahiptir. Bu yönüyle Kırgız-Türk destanlarında yer alan devler ataerkil toplum tasavvurunun ürünüdür.

2.1. Ak Dev

Masalsı Boston destanında yedi başlı Cezkempir’in yer altında yaşayan beş oğlundan biri Ak Dev’dir.⁸ Destanda yemeğe düşkün, açgözlü ve zalim Ak Dev’den özel olarak bahsedilir. Ak Dev’in bir oturuşta kırk aygır, kırk boğa, kırk dağ koçu, kırk teke ve kırk dağ koyununun etini kırk kap ekmekle yediği anlatılır (Akmataliyev vd. 2009: 284). Ak Dev açgözlülüğü simgelediği için “Boston onu öldürerek aslında aç gözlülük kavramını alt eder ve kişiliğinin manevi gelişiminde bir basamak daha yukarıya çıkar.” (Çelik 2012: 150). Bu devin Ak Dev olarak adlandırılması, onun batı bölgesine hükmeden bir dev olduğunu düşündürür. Çünkü Türk devlet yapısındaki mitolojik dört yön inancına göre ak rengi Batı’yı simgeler (Durbilmez 2007: 66).

Ak Dev’in eşi Ak Kadın’dır. Boston, Ak Dev’i bulup öldürmek için onun otağına gider. Otağda tepe gibi cüsseli Ak Kadın’ı görür (Akmataliyev vd. 2009: 282). Ak Kadın’ın ağzında odun vardır. Bu odunu Ak Kadın otağıdaki yiyecekleri yemesin diye kocası Ak Dev onun ağzına koymuştur. Boston, Ak Kadın’ı bu durumdan kurtarır ve ondan Ak Dev’in yerini öğrenir. Türk boylarının sözlü anlatılarında dev kadınlar başta kahramana düşman olsa da sonunda onunla uzlaşır. Boston destanında da bu durum söz konusudur.

2.2. Gök Dev

Boston destanında yedi başlı Cezkempir’in yer altında yaşayan beş oğlundan biri Gök Dev’dir. Güçlü bir alp olan Boston yer altına düştüğünde atı *Karaboz*’un da yardımıyla onu yok eder. (Akmataliyev vd. 2009: 280). Bu devin Gök Dev olarak adlandırılması, Türk kültüründeki mitolojik renk simgeciliği ile ilgili olmalıdır. Zira Türk devlet yapısındaki mitolojik dört yön inancına göre Gök rengi Doğu’yu simgeler (Durbilmez 2007: 71). Öyleyse Doğu’daki yeraltı ülkelerine Gök Dev hükmetmektedir.

Coodarbeşim destanında geçen Gök Dev de yine Doğu bölgesindeki yeraltı halklarını yöneten güçlü ve zorba bir devdir (Alimova 2017: 217).

2.3. Kara Dev

Kara Dev, Boston destanında yer altında yaşayan ve Cezkempir’in beş oğlundan biri olan korkunç bir yaratıktır. Onun Kara Dev olarak adlandırılması, Türk devlet yapısındaki mitolojik dört yön inancına dayanmaktadır. Bu inanışa göre kara renk Kuzey’i simgeler (Durbilmez 2007: 73). Türk kültüründeki mitolojik renk simgeciliği ile ilgili bu adlandırmadan da anlaşılmalıdır ki Kara Dev, kuzey yönündeki yeraltı ülkelerinden sorumlu devdir.

Coodarbeşim destanında geçen Kara Dev de yine Kuzey bölgesindeki yeraltı halklarını yöneten güçlü bir devdir (Alimova 2017: 216). Destanda geçen Kara Dev ile Gök Dev zorbalığın simgesidir. Destan kahramanı onları öldürerek zalimliğe ve zorbalığa son verir.

Kara Dev, Munduk ve Zarlık destanında Zarlık'ın karşısına çıkan en güçlü düşmandır. Bu heybetli devin nefes alışları çadırı sallamaktadır. Güzel Aruuke'yi kaçıran Kara Dev, kırk bin askerin yenemediği Zarlık'ı yenecek gibi olur. Sonunda Zarlık, Kayberen ve Kırk Çilten'in yardımı ile onu yener (Akmataliyev vd. 2007: 226). Böylece Zarlık, gücünü ve olağanüstü güçlerle olan irtibatını ortaya koymuş olur.

2.4. Kızıl Dev

Boston destanında yedi başlı Cezkempir'in yer altında yaşayan beş oğlundan biri Kızıl Dev'dir. Cezkempir'in peşinden gidip yeraltına düşen Boston, atı Karaboz'un yardımıyla bu devı yenmeyi başarır (Akmataliyev vd. 2009: 280). Bu korkunç varlığın Kızıl Dev olarak adlandırılması Türk devlet yapısındaki mitolojik dört yön inancına dayanmaktadır. Bu inanişaya göre kızıl renk Güney'i simgeler (Durbilmez 2007: 68). Türk kültüründeki mitolojik renk simgeciği ile ilgili bu adlandırmadan da anlaşılmaktadır ki Kızıl Dev, güney yönündeki yeraltı ülkelerinden sorumlu devdir.

2.5. Çoyun Kulak

Boston destanında, Cezkempir'in en büyük oğludur. Beş bölgeye ayırdığı düşünülen yeraltı yönetiminin merkez yöneticisi olduğu anlaşılmaktadır. Zira kardeşlerinden Gök Dev doğu, Ak Dev batı, Kara Dev kuzey ve Kızıl Dev güney bölgelerini yönetir. Dört kardeşinin adlarına bakıldığında bunların birer bölgeyi simgeledikleri anlaşılır. Boston, dört devı yener fakat merkez yöneticisi Çoyun Kulak'ı yenemez. O, Boston'dan altı kat daha cüsselidir. Göbeği demir kösteklidir. Ok geçmeyen, kılıç kesmeyen vücudu demirdendir. Tuttuğunu ikiye bölen heybetli bir devdir (Akmataliyev vd. 2009: 289). Onun doğaya hükmeden bir yaratık olduğu vurgulanır. Aslanları kuyruklarından bağlayıp sürüp, kocaman filleri bacağından tutarak yere çarpan güçlü bir devdir. O ejderhayı binek olarak kullanır. Yedi gün bozkırda avlanarak gücünü sınırlar (Akmataliyev vd. 2009: 301). Boston balta ve kılıçla ona saldırırsa da o Boston'u fark etmez bile. Çok iri cüsselidir. Atıyla birlikte Boston'u avuçlarının içine alıp esir eder. Canı bedeninde olmadığı için Çoyun'u öldürmek kolay değildir. Demir evdeki yedi kat sandığın altı kat altındaki sandığı aldıktan sonra yedinci kattaki yedi karakuşun bedeninde onun canı bulunmaktadır. Bu yedi kuş ölmeden Çoyun Alp da ölmeyecektir (Akmataliyev vd. 2009: 305). Boston, kendisine aşık olan Kunduzay'dan Çoyun'un bu sırrını öğrenerek yedi karakuşu yakalayıp öldürünce Çoyun da ölür. Çoyun, güçlü ve zalim yöneticileri simgeler. Nitekim Çoyun, kendisi için zorla çalıştırdığı halkına zulmetmektedir. Onu öldüren Boston, zulmü bitirmiştir.

Er Töştük destanında ise Çoyun Kulak, zayıf bir yeraltı devidir. Güçlü devleri öldüren Er Töştük'e sığınır. Er Töştük'e hizmet etmeye başlar. Bir süre sonra Er Töştük'ü öldürüp onun güzel karısı Ak Çenem'i alır. Er Töştük, Çalkuyruk atın kerametiyle dirilir ve Ak Çenem'e gelir. Ak Çenem, güçsüz düşen Er Töştük'ü saklayıp et ile besler. Bu sırada Ak Çenem'in Çoyun Kulak'tan bir oğlu olur. Çocuk ağlamaya başlayınca Çoyun Kulak, çocuğu susturmak için canını ona vereceğini söyler. Canının Al Taykı adlı yerdeki altın suda yaşayan sarı balığın karnında altın sandık, altın sandığın içinde gümüş sandık, gümüş sandığın içindeki kırk karakuşun bedeninde olduğunu söyler (İliç 2002: 77). Çoyun Kulak'ın sırrını öğrenen Er Töştük, Al Taykı'daki pınara giderek sarı yayın balığını bulur ve balığın karnındaki sandıkta duran kırk karakuşu öldürür. Kuşların

ölmesiyle Çuyun Kulak da ölür. Burada kamlık inancında yer alan ruh geçişimi/dış ruh inancının izlerini görmek mümkündür.

2.6. Kaşan Kara Alp

Er Töştük destanının kara iyelerinden birisi olan Kaşan Kara Alp, yer altında yaşamaktadır. Yer altındaki birçok devı yenerek öldüren Er Töştük, Kaşan Kara Alp karşısında zorlanır. Destanda ondan “kapır / kâfir” sıfatı getirilerek “Kapır Kaşan Kara Alp” diye söz edilir. Bu devın tepesinde dört yüz kişi, iki kulağında iki yüz kişi oturmaktadır. Bu ifadelerle devın heybeti vurgulanır (İliç 2002: 71). Destan kahramanı Er Töştük bu güçlü dev ile güreşirken tepeler çukur olur, çukurlar tepe olur. Günler süren güreşin sonunda Er Töştük, onu yere çalarak yener (İliç 2002: 72).

2.7. Ay Kulak

Ay Kulak, Er Töştük destanında yer altında yaşayan bir kara iyedir. Ay Kulak, bir kulağını sermiş bir kulağını örtmüş, alt dudağı kötü kokan, üst dudağı buz tutan, eli Hokand’a ayağı Buhara’ya uzanan bir devdir (İliç 2002: 64). Yer altına düşen Er Töştük, karşısında düşman olarak ilk onu görür. Er Töştük Ay Kulak’ı kulaklarından tutup fırlatır ve kırk kır öteye savurduktan sonra başını keser (İliç 2002: 65). Er Töştük’ün Ay Kulak’ı yenmesi destanda erginlenme aşamalarından biri olarak sunulur. Ay Kulak’ı yenen Töştük kendisini daha cesaretli ve güçlü hisseder.

2.8. Karaçok Dev

Karaçok Dev, Coodarbeşim destanında yer alan kötü karakterlerden birisidir. Bindiği gibi Türk mitolojisinde kara renk kötülüğü ve düşmanlığı simgelemektedir. Karaçok Dev’in adının olumsuzlukları çağrıştıran kara rengiyle ilişkili olması onun destanda kara iye olma özelliğini vurgulamaktadır. Karaçok, gördüğünü yiyecek gibi bakan, alnı ve kaşları geniş, insana benzemeyen bir görünüşü olan hayret uyandırıcı olağanüstü bir yaratıktır. Karaçok Dev’in gözleri çukur kadar geniş (akçan orodoy), başı çadır gibi (alaçıkıy) büyük, başındaki saçı tokmak gibidir. O, kır bir ata (ala kaçır at) binmektedir (Alimova 2017: 222). Karaçok Dev’i üstün kılan annesinin peri, babasının ise Kaşan Alp adlı bir dev olmasıdır (Alimova 2017: 224). Peri bir anne ile dev bir babanın oğlu olması hem yeraltında hem yer üstünde yaşayabilmesi onu olağanüstü kılmaktadır. Coodar, bu güçlü devı yenerek güç ve cesaretini kanıtlar.

2.9. Temir Alp

Temir Alp, Coodarbeşim destanında destan kahramanının en büyük düşmanı olarak yer alır. Temir Alp, Er Töştük destanının kahramanlarından Çuyun Kulak’ın oğludur. Er Töştük’ün küçük çocuğu öldürmeye gönüllü elvermez onu evlatlık alır ancak Temir Alp büyüdüğünde çok zararlı bir dev olur ve halka zarar verir. Töştük, en sonunda onu kovar. Kovulan Temir Alp, yolda cinler padişahı Ulan Dev’i görür. Ulan Dev sihir yapıp Temir Alp’in canını altı kuşa dönüştürür ve bu altı kuşu Ak Arkar’ın karnına koyar. Bunun üzerine Temir Alp ölümsüzlüğü yakalar. Temir Alp’ı öldürmek için Ak Arkar’ın karnındaki kuşları ele geçirmek gerekmektedir. Coodar, aklı ve gücü sayesinde bu zor işi başarıp Temir Alp’ı yok eder (Alimova 2017: 263).

2.10. Temirkan’ın Devi

Eşimkul menen Zuura destanında Temirkan’ın günde on iki but yiyen ve on iki gün boyunca alp uykusuna yatan bir devı vardır (Çelebi 2007: 172) Bu devın yanına düşman sokulamaz, görünüşü korkunç olan bu devı heybetli bir yaratıktır. Parmaklarının arası balta sapı kadar geniş olan bu devın bakışlarını görenler korkudan aklını yitirmektedir (Çelebi 2007: 186).

2.11. Canaalı Dev

Coodarbeşim destanında Coodar'ın mücadele ettiği devlerden birisi de Canaalı Dev'dir. Heybetli bir görünümüne sahip olan bu dev kimseye yenilmeyen, dik bakanın gözüne vuran güçlü bir alptir. Kuu Kulan adındaki atına biner, kuu cebe adlı yayını eline alıp Karagöl'ün sınırından kimseyi geçirmez (Alimova 2017: 112). Bir tek Coodar onu yenerek Karagöl'ü geçmeyi başarır.

2.12. Kaman Dev

Baktı Bolot destanında halkın en büyük düşmanı Kaman devdir. Halkı sihir gücüyle ve zorbalıkla köle eden bu dev, halka eziyet etmektedir. Kaman dev korkunç görünümlü, kimsenin yenediği bir devdir. O diğer devleri yenerek Altın Dağ'ı ele geçirmiştir. Destanda Kaman devin gücü vahşi doğanın unsurlarıyla özdeşleştirilerek tasvir edilmektedir (Öyke 2004: 40). Alegorik bir destan olan Baktı Bolot destanında Kaman dev halkı ezen zengin ve zalim kişileri temsil etmektedir.

Sonuç

Kara iyeler ve devler; kötülük, felaket, kıtlık, hastalık, ölüm gibi olumsuzluklarla bütünleştirilmiştir. İnsanoğluna zarar verdiği düşünülen bu varlıkların genelde yeraltında, karanlık yerlerde, ormanlarda, durgun ve pis sulara, terk edilmiş mekânlarda mağaralarda ve dağlık alanlarda yaşadıklarına inanılmıştır. Bu kötü ruhlar yeryüzünde yaşama alanı bulsa da kökleri muhakkak yeraltına dayandırılmıştır. Çünkü Türk mitolojik sistemini oluşturan düalist yaklaşımın bir ucunda yer altında hüküm süren Erlik adlı kara iyeye bağlı olan bu kötü ruhlar yer alır.

İncelenen destanlarda “al ruhu” ekseninde tasarlanmış, kadın başlangıçlı dönemin izlerini taşıyan dişil ruhlar yer aldığı gibi, ataerkil toplum yapısının hayat tasavvurunu yansıtan eril ruhlar da yer almaktadır. Bu bağlamda Celmoguz/Cezkempir/ Ceztümşük/Ceztirmek gibi adlarla anılan ve yeraltı ruhlarının anası olarak kurgulanan kara iye, al ruhu ekseninde tasarlanmıştır. Bunun yanında Albarstı adı ile destanlarda yer alan ve hemen hemen bütün Türk boylarının inanç dünyasında yer edinen kara iye de kadın başlangıçlı demonik varlıklardan biridir. Kırgız-Türk destanlarında periler de zaman zaman kara iye sınıfına girmektedir. Türk halk inançlarındaki gibi destanlarda da perilerin kızdıkları takdirde zararlı oldukları görülmektedir. Destanlarda doğaya hükmetme konusunda üstün olan eril kötücül varlıklar da öne çıkmaktadır. Bunlar destanlarda “dev” suretinde kurgulanmışlardır. Kırgız-Türk destanları incelendiğinde arkaik destanların kara iyeler ve devler açısından diğer destanlara göre daha zengin olduğu tespit edilmektedir.

Destanlarda kara iyeler ve devler, aynı zamanda arketipsel nitelik de taşıyan korku mitinin mahsulü olarak korkunç görünüşlü, pis, olağanüstü güçlü, zalim ve merhametsiz varlıklar olarak kurgulanmıştır. Sihirli güçlere sahip olan bu varlıklar, insandan kat kat büyük ve kuvvetlidir. Genellikle kötülüğü çağrıştıran kara renktedir (Durbilmez 2017b: 75-78). Tek gözlü, boynuzları olan, iri cüsseli, bir dudağı yerde bir dudağı gökte, kocaman ağızlı, korkunç sesli vb. olan bu kötü ruhlar, kahramanın gücü ve aklı sayesinde yok edilir.

Mitolojik kurgunun ürünü olan bu varlıklar, ilk dönem insanının mücadele etmek zorunda kaldığı doğanın getirdiği sıkıntılarla özdeşleştirilebilir. Cüsseli bir devin yeri sarsması, depremi; gözünden alevler çıkarması şimşek ve yıldırımı, kuvvetli nefesi, kasırgayı hatırlatmaktadır. Yine yenilmesi güç olan düşman kuvvetleri de halkın inanç dünyasında kara iyeler ve devlerle bağdaşabilir. Bunun yanında zalimlik, açgözlülük, kibirlilik, sömürücülük gibi ahlaken olumsuz hasletlerin de sözlü anlatılarda kara iyeler şeklinde vücut bulduğunu söylemek mümkündür. Kahraman, kara iyeleri yenerek doğa-

ya hükmeder, düşman kuvvetlerini alt eder, bir kötü ahlakı yok ederek manevi olgunluğa erişir.

İncelenen destanlarda tespit edilen kara iyelerin Türk boylarının inanç dünyasında ortak olduğu görülmektedir. Türk boylarının kitabi dinleri kabul ettikten sonra kara iyelerle ilgili inanışların canlı bir şekilde korunmuş olması, bu inanışların çok köklü ve güçlü olduğunun göstergesidir. Bu inanışların Türk dünyasında yaygın/ortak oluşu ise Türk boylarının ortak bir köke bağlı olduğunun kanıtıdır.

Üçüncül kültür ortamı diyebileceğimiz dijital ortamdaki çizgi filmler, korku filmleri ve bilgisayar oyunlarında kurgulanan kahramanların batı kaynaklı/batıdan ödünçleme kahramanlar olduğu görülmektedir. Oysa milletimizin kültürel bakiyesinde bu tür kahramanları kurgulamak için yeterince kaynak mevcuttur. Bu kaynaklardan hareketle yapılacak kurgulamalar kültürel belleğin, özüne ait unsurlarla beslenmesini ve atalardan atilere özünü koruyarak aktarımını sağlanacaktır.

NOTLAR

1. Kara iyeler hakkında bkz. Anohin 2006: 7-8; Bayat 2007: 334-335; İnan 1987: 409-410, Radloff 2008: 16, Roux 1998: 211, Yıldız 2008: 84-93, Türker 2012: 81-89.
2. Cezkempir/Ceztirmak konulu efsaneler de yaygındır. Talkanbay adlı avcıya dayandırılan bir efsane için bkz. Dıykanbayeva 1999: 104.
3. Türk dünyası kültüründe mitolojik sayı simgeciliği hakkında bilgi için bkz. Durbilmez 2007: 177-190, Durbilmez 2010: 245-257, Durbilmez 2017a: 201-252, Durbilmez 2019: 39-98.
4. Er Töştük'te dış can veya dış ruh olay örgüsünün merkezinde yer almaktadır. İlk kez James Frazer tarafından kullanılan "dış ruh" kavramı hakkında bilgi için bkz. Duymaz 2008:1-22.
5. Anadolu Türklüğünde de Albastı'nın Müslüman ve gâvur olmak üzere iki türü vardır. Gâvur Albastı çocuklara annesi, teyzesi veya bir kadın akrabası şeklinde görünür. Çocukları alıp ıssız bir yere götürür ve orada öldürür veya tek başına oraya bırakır. Müslüman Albastı ise bu kadar zararlı değildir, o yakalanabilir. Yakalandığı takdirde evin sahibine büyük servet getirir. Müslüman Albastı'nın kaldığı evde elini sürdüğü her şey bereketlenir (Elçin 1997: 516).
6. Çocukluğundan beri uykusunda eziyet çektiğini söyleyen Aalı Şeykerv'e in Albarstı'dan kurtuluşunu anlatan bilgi için bkz. Dıykanbayeva 1999: 103.
7. Remi Dor, Vakıl adlı bir Kırgız'dan aktardığına göre Albastı, Çin'in sınırına yakın Vahcır-Suu bölgesine yerleşen bir Kırgız ailesine hastalık, kötülük ve uğursuzluklar musallat eder. Bu aile gelmeden önce bu bölgenin iyisi olduğu düşünülen Albarstı, aileye sarı duman şeklinde görünür ve onları tehdit eder. Kırgız ailesi bu güzel diyarı terk etmek mecburunda kalır (1993: 75).
8. Türk dünyası kültüründe mitolojik renk simgeciliği hakkında bilgi için bkz. Genç 2009, Durbilmez 2017: 61-84.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50; İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akmataliyev, Abdıldacan. *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kahramanlar*. Ankara: AKM Yayınları, 2001.
- Akmataliyev, Abdıldacan vd. *Kırgız Destanları II*. (akt. Caştegin Turgunbayev) Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Akmataliyev, Abdıldacan vd. *Kırgız Destanları VII Boston*. (akt. Naciye Yıldız) Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Akmataliyev, Abdıldacan vd. *El Adabiyatı Serisi*. C. 11, Bişkek: Şam Basması, 2002.
- Alimova, Cıldız. *Kırgız Destanları XIV Coodarbeşim Destanı*. Ankara: TDK Yayınları, 2017.
- Anohin, Andrey. *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (çev. Zekeriya Karadavut) Konya: Kömen Yayınları, 2006.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi I-II*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2005.
- Boratav, P. Naili. *Türk Mitolojisi*. Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2012.
- Çelik, Adil. *Kırgız Türklerinin Arkaik Destanlarında Mitik Unsurlar*. Kütahya: DPÜ SBE YLT, 2012.

- Drykanbayeva, Aygerim. *Kococaş Destanında Şamanistik Unsurlar*. İzmir: EÜ Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü YLT, 1999.
- Durbilmez, Bayram. “Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeliği”. *Millî Folklor* 76 (2007): 177-190.
- Durbilmez, Bayram. “Romanya Sözlü Türk Edebiyatı Ürünlerinde Mitolojik Sayılar”. *Folklor/Edebiyat* 64 (2010): 245-257.
- Durbilmez, Bayram. *Gelenekli Türk Anlatıları 1*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2017a.
- Durbilmez, Bayram. *Türk Dünyası Kültürü 1*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2017b.
- Durbilmez, Bayram. *Türk Kültür Coğrafyası*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2019.
- Duymaz, Ali. “Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı”. *Bilig* 45 (2008): 1-22.
- Elçin, Şükrü. *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1-2*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Genç, Reşat. *Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*. Ankara: AKM Yayınları, 1999.
- Gezer, Şule. *Kırgız Destanlarında Mitolojik Unsurlar*. Kayseri: ERÜ SBE DKT, 2017.
- İliç, Yelda. *Kırgız Halk Destanı Er Töşük (Grammer-Metin-Çeviri-Dizin)*. İstanbul: İÜ SBE YLT, 2002.
- İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- İnayet, Alimcan. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalnavuz Celmoğuz*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- Oğuz, M. Öcal. *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?* 3. Baskı. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2018.
- Orozobayev, Mayrambek. *Kırgızcadaki İslam Öncesi Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Öyke, Ceyda. *Kırgızların Küçük Destanı Baktı Bolot*. İzmir: EÜ, SBE, YLT, 2004.
- Ozan, Meral. “Dünden Bugüne Türk Halk Kültüründe Kara İyeler”. *Kültür Evreni* 23 (2015): 41-51.
- Polat, Kemal. *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Radloff, Wilhelm. *Sibirya'dan*. (çev. Prof. Dr. Ahmet Temir) C. II, Ankara: KB Yayınları, 1994.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (çev. Aykut Kazancıgil) İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Şimşek, Esmâ. “Türk Kültüründe Alkarısı İnanç ve Bu İnanca Bağlı olarak Anlatılan Efsaneler”. *AKRA Uluslararası Kültür, Sanat, Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 12 (2017): 99-115.
- Tekalan, Hümeysra Nur. *Er Koşoy Destanı (Transkripsiyonlu Metin, Aktarma, Gramatikal Dizin)*. Ankara: GÜ SBE YLT, 2002.
- Türker, Ferah. “Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen”. *Millî Folklor* 94 (2012): 81-89.
- Yıldız, Naciye. “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnanışlarında Kötü Ruhlar”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4 (2008): 84-93.
- Yıldız, Naciye. “Türk Destanlarında Kötü Huyulu Devler”. *Millî Folklor* 87 (2010): 41-50.
- Yudahin, K. Kuzmiç. *Kırgız Sözlüğü I-II*. (çev. Abdullah Taymas) Ankara: TDK Yayınları, 1998.